ग्रामीण महिलांच्या सबलीकरणातील अडथळे. : एक अध्ययन

डॉ. एस.जे. इंगळे

के.आर.एम. महिला महाविद्यालय, नांदेड.

विसाव्या षतकापर्यंत स्त्री मुक्ती, स्त्रीयांचे सक्षमीकरण या विशयांकडे फारसे गांभीर्याने पाहिले गेले नाही. खरे तर जगातील एकुण लोकसंख्ये पैकी जवळपास निम्मी लोकसंख्या ही महीलांची आहे, मात्र सर्वच देषांत 'स्त्री' हा घटक उपेक्षीत रहात आला आहे. भारतीय समाज व्यवस्थेचा विचार करता ती पुरुश प्रधान समाजव्यवस्था असल्याने महीलांना पुरुशा पेक्षा कनिश्ठ, दुय्यम दर्जा देत त्यांना अनेक मानवी हक्क व आधिकारापासुन वंचित ठेवल्या गेले. एका बाजुला महीलांचे धर्माधिश्ठित गौरवीकरण तर दुसऱ्या बाजुला त्यांना टोकाची दुय्यम दर्जाची वागणुक देवून त्यांचे अनेक प्रकारांनी षोशण केले गेले. हा फार मोठा विरोधाभास भारतीय समाजव्यवस्थेत पहावयास मिळतो. या सर्व प्रकाराच्या षोशणातुन महीलांच्या समस्या निर्माण होतांना दिसुन येतात.

मानव जन्म घेतो म्हणजे त्याला जीवन जगण्याचा आधिकार मिळाला पाहीजे या दृश्टिकोनातुन जगात महिलांच्या चळवळींना सुरुवात झाली. महिला 'अबला' नसुन 'सबला' आहे. पुरुशप्रधान समाज रचनेत अनेक बंधने, रुठी, प्रथा परंपरा यातुन तीला दुय्यम स्थानावर ठेवले गेले. परिणामी तीच्या व्यक्तीमत्व विकास व प्रगतीवर प्रतिकुल परिणाम होत गेला. म्हणुन ही सर्व बंधने दुर करुन तीला विकासाच्या सर्व संधी व पोशक वातावरण निर्माण केले गेले पाहिजे हा विचार पुढे येवून यातुनच महिला सबलीकरणाची संकल्पना अस्तित्वात आली व या प्रष्नाचा गांभीर्याने सर्वत्र विचार सुरु झाला. '' महिला विकास व महीलांचे सक्षमीकरण या दोन्ही बाबी परस्पर पुरक असून महीलांच्या सक्षमीकरणाषिवाय महीलांच्या विकासाचा विचार करता येणार नाही. महिला सक्षमीकरण म्हणजेच महिलांना सक्षम बनवणे महिलाना त्या सर्व सोई सुविधा व साधने उपलब्ध करुन देणे. ज्याद्‌वारे '' अर्धी लोकसंख्या '' असलेली महिला स्वतःची प्रगती करु षकेल, विकास साधु षकेल.'' म्हणुन आज भारतच नव्हे तर संपूर्ण जगात महिलांच्या सक्षमीकरणाचा विचार व कृती होतानां दिसत आहे.

भारत हा कृशीप्रधान देष असुन षेतीवर अवलंबुन असलेल्या अर्थव्यवस्थेतील षेती व षेतकरी यांचे प्रष्न तिव्र आहेत. त्यातुनच षेतकरी आत्महत्येसारखी सामाजीक समस्या आज 'आ' वासुन उभी राहीलेली दिसते. षेतकऱ्यांचे जीवन अस्थीर व अंधःकारमय बनत चालले आहे. ग्रामीण महिलांनाही षेतीव्यवसायाचा अर्ध्या पेक्षा आधिक भार उचलावा लागत असल्याचे दिसते. अर्थात महिला हया कृशी संस्कृतीच्या खऱ्या संवर्धक व संरक्षक असल्याचे सिद्ध झाले आहे. भारतातील महिला श्रम षक्तीच्या संदर्भात जनगणना व राश्ट्रीय प्रतिदर्ष सर्वेक्षणानुसार असे दिसून आले आहे की ''अनेक क्षेत्रांमध्ये महिलांची श्रम षक्ती ही कृशी क्षेत्राषी जास्त संबंधीत असून आधिकांष महिला हया अकुषल मजुरांच्या श्रेणीत येतात.'' म्हणुन असे पाहायला मिळते की, ''षहरी स्त्रीयांपेक्षा ग्रामीण भागातील स्त्रीयांचे आयूश्य आधिक षारीरिक कश्टाचे आहे. घरकाम स्वच्छता, स्वयंपाक, मुलांचे पालन पोशन, घरातील सदस्यांची सेवा ही तर नेहमीचीच कामे आहेत.पाणी भरणे हे तर प्रामुख्यान महिलांचेच काम. उन्हाळयाच्या दिवसात खोल गेलेल्या विहिरीच्या कडे, कपाऱ्यांवर उभ्या राहिलेल्या मुली, तरुण स्त्रीया, वृद्धा जेव्हा पाणी भरण्यासाठी हंडे, कळषा घेवून चारपाच मैलांची पायपीट करतांना बातम्यांमधुन दिसून येतात.'' स्वतःची षेती असेल तर षेतकरी स्त्रीला षेतावरची कश्टाची कामे नेहमीच करावी लागतात. षिवाय कोंबडी पालन, दुभदभत्याची व्यवस्था ही कामे बहुदा महिलांचीच असतात. त्यासाठी त्याना वेतन मिळत नाही. किंवा षेताच्या मालकी हक्कावरही त्यांचे नाव नसते, षेतमजुर म्हणून दुसऱ्यांच्या षेतावर राबणाऱ्या स्त्रियांनाही पुरुशांपेक्षा कमी मजुरी मिळते आणि आर्थिक षोशनाला तोंड दयावे लागते. गरीब घरातून मुलीचे षिक्षण लवकरच थांबते आणि अल्पवयातच त्यांचा विवाह लावून दिला जातो. आणि मग अल्पवयातच गरोदपण, कुपोशन, अनारोग्य यांच्याषी मग आयुश्यभर त्यानां सामना करावा लागतो. या गोश्टी सर्वमान्य आहेत. ही परिस्थीती बदलण्याचे अनेक प्रयत्न होत गेले त्यात ग्रामीण स्त्रीयांचा वाटा ही मोठा आहे. ग्रामीण महिलांच्या, षेतकरी महिलांच्या दुःखांना व यातनांना श्री षरद जोषींनी वाचा फोडली असून षेतकरी महीलांना संघटीत करण्यासाठी त्यांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी महिला आघाडीची स्थापना केली. ग्रामीण भागातील महिला सक्षमीकरणा बाबतच्या केलेल्या अध्ययनात डॉ. नंदीनी तडकलकर यांना पूढील तथ्ये दिसून आली. ती म्हणजे ग्रामीण भागातील दारिद्रय व षिक्षणाचा अभाव यामुळे ग्रामीण समाज आज ही मोठया प्रमाणात षोशणाचा बळी ठरत असून महिलांच्या षोशणाला तर अंतच नाही. भारतीय समाज रचनेचे एकुण स्वरुप, रुढी, परंपराचा लोकांमध्ये असलेला प्रभाव ग्रामीण भागात राहणारी लोकसंख्या, दारिद्रय, षिक्षणाचा अभाव इ. आरोग्य आहार इ. बाबतीत भारतीय स्त्रीयांची फार मोठी

हेळसांड होत असून कौटुंबीक, सामाजिक, सांस्कृतीक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रातील स्वातंत्र्य व सत्तेपासून ती मोठया प्रमाणात वंचित राहीली आहे. षहरी भागातील उच्चवर्णीय स्त्रीयाच्यां स्थितीत काही प्रमाणात सुधारणा झाली परंतु ग्रामीण भागातील स्त्रियांचे प्रष्न हे आजही ऐरणीवर आलेले नाहीत. आर्थिकदृश्टया परावलंबीत्व हे त्यांच्या सर्व समस्येमागचे एक मूलभूत कारण ठरलेले दिसून येते. ग्रामीण भागातील स्त्री प्रष्नांच्या विविध पैलूंच्या केलेल्या अध्ययनानुसार डॉ. तडकलकर यांना असे दिसून आले की, ग्रामीण भागातील व विषेश करुन षेती व्यवसायाषी निगडीत असलेल्या कुटुंबातील स्त्रिया मोठया संख्येने 21व्या षतकातही गुलामगिरीचे जिवन जगत असून विविध प्रष्नांच्या चंक्रव्युहात स्त्री कमालीची गुरफटलेली असल्याचे विदारक सत्य दिसून आले आहे.

ग्रामीण भागातील स्त्रियांची षैक्षणिक स्थिती ही त्यांच्या सक्षमीकरणातील फार मोठा अडसर असल्याचे दिसून येते. अविद्या, आर्थिक परावलंबीत्व, जोडीदाराची व्यसनाधीनता घरकाम व षेतीचे काम असे दुहेरी अंगमेहनतीचे काम कुपोशन, व आजार हे ग्रामीण स्त्रीयांच्या प्रष्नांचे प्रमुख पैलू आहेत. रुढी, प्रथा, परंपरा, सण उत्सव, कुप्रथा, अंधश्रद्धा, कर्मकांड, उपास तापास यासारख्या बाबीतून सुटका झाल्याषिवाय स्त्री मुक्तीचा मार्ग खुला होऊ षकत नाही. म्हणून ग्रामीण भागातील महिलांमध्ये जागृती निर्माण होणे आवष्क आहे. कारण या सर्व गोष्टी महिलांच्या विकास व प्रगतीत अडसर ठरतात.

ग्रामीण भागात अजूनही स्त्रीया स्वतःचा निर्णय स्वतः घेऊ षकत नाही त्या पुरुशावर निर्भर असतात. त्यांची निर्णय क्षमता वाढवणे गरजेचे आहे. घटनेने स्त्रीयांना जे अनेक आधिकार दिले गेलेत त्याची माहिती त्यांच्यापर्यंत पोहोचणे, त्यांचे प्रबोधन करणे आवष्यक आहे.

ग्रामीण भागातील महिला या घरकाम व बाहेरील कामात गुंतलेल्या आहेत. महिला या उपजिविकेसाठी, षेती, मजुरी, दुग्धव्यवसाय इ. क्षेत्रात काम करत असतात. परंतु या कामाचे मोजमाप कधीच केले जात नाहीत. यामुळे आर्थिक सबलीकरणाला चालना मिळू षकत नाही. त्यांना कमी उत्पादकतेची व कमी कौषल्याचे काम देवून दुय्यम स्थान दिले जाते. महिलांच्या अरोग्य विशयक स्थिती पाहता भारतातल्या दर दोन महिलांमागे एक महिला कोणत्याणा कोणत्या अषक्तपणाच्या तक्रारीने ग्रस्त असतात. 35 टक्के महिला गंभीर स्वरुपाच्या अषक्त आहेत तर 15 टक्के महिलांना गंभीर स्वरुपाचा आजाराचा त्रास आहे. ग्रामीण महीलांना पूरेषा प्रमाणात वैद्यकीय सोयी उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांना गंभीर आरोग्य विशयक समस्यांना सामोरे जावे लागते. ग्रामीण महिला स्वताःच्या आरोग्याबाबत जागृत नसतात. अगदी लहान–मोठया आजारासाठी डॉक्टरकडे जावे ही गोश्ट त्यांना पटत नाही. आपला आजार, दुखणी अंगावर काढण्याकडेच त्यांचा कल दिसून येतो. त्यामुळे त्यांचे हे लहान मोठे आजार नंतर गंभीर स्वरुप धारण करतात. भारतात महिलामध्ये गर्भाषयाच्या कर्करोगाचे प्रमाण जास्त आहे. त्यामागे त्या आजाराकडे होणारे दुर्लक्ष हेच कारण मानले जाते. म्हणजेच ग्रामीण महिला हया स्वताःच्या आरोग्याची काळजी घेताना दिसत नाहीत. परंतु त्यांना असलेल्या कौटुंबीक जबाबदाऱ्या, घरकाम, गरिबी यातून स्वतःच्या आरोग्याकडे लक्ष देणे षक्य होत नाही. ग्रामीण महिलांच्या अषिक्षीतपणामुळेही त्यांच्या आरोग्यविशयक जाणीव नसते. ग्रामीण स्त्रीयांच्या प्रती असलेली पारंपारिक मानसिकता त्यांचे दुय्यम स्थान इ. मुळे कुटुंबातील इतर नातेवाईक तिच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष करताना दिसून येतात. ग्रामीण भागातील दवाखाणे, रस्ते, विज, पाणी इ. मुलभुत सोई सुविधांच्या आभावामुळे त्यांच्या आरोग्याची हेळसांड होण्यास हातभार लागतो. खरे तर षहरी आणि ग्रामीण समाजातही स्त्री जन्माचे स्वागत होत नसल्यामुळे लाहानपणापासून मुला मुलींच्या पालन पोशणात भेदभाव केला जात असल्यामूळे सुरुवातीपासूनच तिच्या आरोग्याचा दर्जा खालावलेला असतो. लाहान वयात होणारे लग्ने, मुलगाच हवा या हाट्टापायी वारंवार होणारे गर्भपात, गरोदपण, बाळंतपण, घरीच करण्यात येणारी बाळंतपणे, बाळंतपणात पुरेषी काळजी न घेणे, आहाराप्रती जागृत नसने, याला गरिबी व दारिद्रय हे एक मोठे कारण मानता येईल. इ.स. 1985 मध्ये नैरोबी येथे झालेल्या जागतीक परिशदेत जगातील स्त्रीयांचा विकासातील वाटा किती यावर चर्चा झाली. त्यात असे दिसून आले की, स्त्रीया जगातील एकुण कामापैकी 2/3 कश्ट उपसतात. तिसऱ्या जगातील ग्रामीण स्त्रीया आठवडयातील षंभर तास काम करतात. 88 टक्के स्त्रीया सरपण गोळा करुन आणतात. 90 टक्के अन्नधान्य साफ करणे, दळणे, षिजवणे ही कामे करतात. स्त्रीया जगातील श्रम करणारी मानवी षक्ती आहे. पण त्यांचे काम श्रमात गणले जात नाही. जगातील निम्मे अन्न स्त्रीया निर्माण करतात. म्हणजेच घरातील कामे व बाहेरील कामे यांचे ओझे अषा दुहेरी श्रमव्यवस्थेत ग्रामीण स्त्री सापडलेली आहे. दुर आंतरावरुन पाणी आणणे,लाकुड जळणफाटा वाहुन आणणे आषी कश्टाची कामे करित असल्याने याचा विपरित परिणाम तिच्या आरोग्यावर होतो. कुटुंबा बाहेरील जबाबदारीतही वाढ झाल्याने कामाच्या ओझ्या खाली म्हणजेच घरकामा बरोबरच षेती व्यवसायात ती पुरुशांपेक्षा आधीक कश्ट करित असल्याने दडपल्या गेली आहे. कुटुंबांच्या पालन पोशणाची व सेवा करण्यात तीची मोक्षप्राप्ती मानली गेल्यामुळे त्याकामाचे दडपणही तीच्या मनावर असते.

ग्रामीण समाजात पुरुशांपेक्षा स्त्रीया अंधःश्रद्धेला त्वरीत बळी पडतात. अंधःश्रद्धा ही ग्रामीण महिलांच्या सबलीकरणातली एक आडचण आहे. ज्यामुळे षारिरीक व मानसिक दृश्टया स्त्रीया कमकुवत बनल्या जातात. पुरुशप्रधान संस्कृतीमुळे आज ही विवाह संबंधीचे स्वातंत्र्य स्त्रीयांना नाही. ‘‘पती पत्नीचे जमत नसल्यास नेसत्या वस्त्रानिषी स्त्रीला घराबाहेर काढले जाते. बऱ्याचदा तिच्या सोबत तिच्या मुलांची जबाबदारीही तीच्याचकडे येते. त्यामुळे अषा असहाय्य, दुर्बल व निराश्रीत महिला जीवन जगताना हताष होतात त्यातुन त्यांच्या आरोग्यावर विपरित परिणाम होतांना दिसून येतो.

समाजाने स्त्रीयांवर लादलेले हे निकृश्ट जीवन एकुनच तीच्या आरोग्याविशयक दुरवस्थेचे कारण सांगता येईल विवाहानतरंच्या वेगवेगळया समस्यांना त्यांना सामोरे जावे लागते. कारण पुरुशप्रधान संस्कृतीत नितीमत्तेची सर्व बंधने स्त्रीयांनाच असल्यामुळे तीला मागे खेचण्यासाठी याचा एक आयुध म्हणुन वापर केला जातो. स्त्रीयांच्या सबलीकरणात हा मोठा अडथळाच होय.

षिक्षण हे व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्व विकासाचे एक साधन आहे. षिक्षणामुळे स्त्रीयांच्या व्यक्तीमत्वाचा, बौद्धिक षक्तीचा विकास होईल त्यांना आपल्या आधिकारांप्रती जागरुक करेल. केवल चुल व मुल ऐवढेच तीचे कार्यक्षेत्र नाही. तर षिक्षणाच्या माध्यमातुन विविध रोजगाराच्या संधी तीला प्राप्त होतील. कारण षिक्षण हाच सार्वत्रिक व सर्वकश विकासाचा आधारभूत पाया आहे. षिक्षीत समाज हाच विकसित सामाज म्हणून ओळखला जातो. ज्या समाजाने स्त्रीयांना षिक्षण व संधी दिली आहे. तोच समाज प्रगतीपथावर पोहचल्याचे दिसते. मात्र ग्रामीण प्राथमिक षिक्षणात मुला पेक्षा मुलींच्या षिक्षणातील गळतीचे प्रमाण जास्त आहे. घरकामाला मदत करण्यासाठी, लाहान मुलांच्या संगोपणासाठी, त्यांना संभाळण्यासाठी मुलींना षाळेत पाठविले जात नाही. त्यामुळे त्यांची क्षमता व बुद्धीमतेचा सर्वांगीण विकास होऊन सज्ञानी नागरिक होण्याची संधी त्यांना नाकारली जाते.

हे ग्रामीण भागातील महिला घरकाम करतात पण ती कामे न्दचंपक ॅवता असल्यामुळे त्याची नोंद होत नाही. ग्रामीण भागातील महिला या घरकामांबरोबरच पुरुशांपेक्षा जास्त षेतीत राबतात पुरुश षेतमजुराला मजुरी देतो. पण आपल्या घरच्या स्त्रीने केलेल्या कश्टाचा मोबदला देत नाही. षहरी व ग्रामीण स्त्रीयांची तुलना केल्यास षहरी स्त्रीयांना जेवढे आर्थिक स्वातंत्र्य असते. तेवढे ग्रामीण स्त्रीयांना नाही. त्यामुळे ग्रामीण स्त्रीया षहरी स्त्रीयांच्या तुलनेत मागे आहेत. कुटुंबाला त्या आर्थिक मदत करतात पण स्वतः मात्र त्या आर्थिकदृश्टया स्वतंत्र नसतात. आर्थिक पत असल्याषिवाय कोणत्याच गोश्टीला महत्व मिळत नाही. म्हणून आर्थिकदृश्टया स्त्री सबल होणे अत्यंत गरजेचे आहे.

भारतीय स्त्रीयांच्या रोजगाराविशयक दर्जाबाबत स्त्री समस्यांचे अभ्यासक जॉन सॅम्यूअल यांनी सांगीतलेली तथ्ये वास्तव दर्षक असून त्यांच्या मते स्त्रिया मुख्यतः असंघटीत क्षेत्रात कृशी क्षेत्रात अल्प रोजगारावर व असुरक्षीत अषा रोजगार संधीत कार्यरत राहतात. म्हणजेच स्त्रीया अप्रगत व मागासलेल्या अवस्थेत असल्याचे हे लक्षण आहे. भारतातील कृशी क्षेत्र हे असंघटीत, असुरक्षीत व अल्परोजगार देणारे आहे आणि नेमक्या याच कृशी क्षेत्रात भारतातील मजुर स्त्रियांचा वाटा 74 टक्के आहे.

राजकीय क्षेत्रात व राजकारणात स्त्रियांना ‘समानता’ मिळण्याची संधी निर्माण होणे आवष्यक आहे. यादृश्टीने 72 व 73 व्या घटना दुरुस्तीनुसार स्त्रियांना ग्राम पंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिशदांमध्ये एक तृतीयांष राखीव जागा ठेवल्याने बराचसा बदल दिसतो आहे. ग्रामीण स्तरावर अपवादभूत दिसणाऱ्या स्त्रिया या राखीव जागामुळे वाठलेल्या आहेत. महीलांना आज राजकारणाचा अनुभव नसला तरी ग्रामीण भागातील प्रारंभीच्या नेतृत्वाला आडचणीचा सामना करावा लगला परंतु त्यावर मात करुन नवे ग्रामीण नेतृत्व स्थीर झाल्याचे दिसून येते. यामुळे ग्रामीण भागातील सत्ता, संपत्ती व प्रतिश्ठा यापासून वंचीत राहीलेल्या कुटुंबातून महिला नेतृत्व उभे राहते आहे व ग्रामीण भागातील हजारो महीला चूल व मूल या पारंपरिक भूमिकेबाहेर पडून सार्वजनीक जीवनाच्या निर्णय प्रक्रीयेतील एक ठळक घटना बनलेल्या आहेत. याचा सकारात्मक दुरगामी परिणाम ग्रामीण भागातील आर्थिक जीवनावर व स्त्रीयांच्या वर्तन पद्धतीवर पडणार आहेत. व ग्रामीण पातळीवरील पूरूश राजकारणी मंडळीवरही त्याचा सकारात्मक परिणाम होईल. व अंतीमतः महीलांचे पंचायत राज स्तरांवर ‘सबलीकरण’ षक्य होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

(1) प्रा. मधुसुदम त्रिपाठी :
''महिला विकास एक मूल्यांकन'' ओमेगा पब्लीकेषन,दिल्ली.

(2) डॉ. नंदीनी तडकळकर :
''महिलचे सक्षमीकरण आणि षेतकरी महिल आघाडीचे योगदान''अल्फा पब्लिकेषन्स,नांदेड

(3) डॉ. षुभांगी गोरे–गव्हाणे :
''महिला सबलीकरण स्वरुप व समस्या'' वरद पब्लिकेषन्स औरंगाबाद.

(4) डॉ. सय्यद तवस्सूम सुलताना :
''ग्रामीण महिलांच्या मूलभूत समस्या आणि उपाय 2017''

(5) डॉ. ए. एन. अग्निहोत्री :
''महिला सषक्तीकरण और कानून'' सरस्वती प्रकाषन, कानपूर